

ДОЛІ КОРЕСПОНДЕНТІВ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ. КОСТЬ БРЕЗКУН

Валентина Борисенко

УДК 001.32(477)“192”

У статті висвітлюються окремі сторінки з історії Етнографічної комісії ВУАН, розглядається активна діяльність і доля її кореспондентів, переслідування записувачів фольклорно-етнографічних матеріалів, їх попевіряння і стійкість духу. Крізь призму історії 1920-х років розкрито долю активного кореспондента Комісії Костянтина Брезкуна.

Ключові слова: Етнографічна комісія, Кость Брезкун, народна творчість, історія, українізація, фольклор.

В статье раскрываются отдельные страницы истории Этнографической комиссии ВУАН, рассматривается активная деятельность и судьба её корреспондентов, преследования собирателей фольклорно-этнографических материалов, их мытарства и стойкость духа. На фоне исторических событий 1920-х годов показана судьба активного корреспондента Комиссии Константина Брезкуна.

Ключевые слова: Этнографическая комиссия, Константин Брезкун, народное творчество, история, украинизация, фольклор.

The article deals with some chapters in the history of Ethnographic Commission of All-Ukrainian Academy of Sciences. The activities and the destinies of members of the Commission, persecution of the recorders of the folk and ethnographic materials, their adversities and true grit are analyzed. Through the lenses of the 1920s history, the fate of Kostiantyn Brezkun, an active correspondent of the Commission, is displayed.

Keywords: Ethnographic Commission, Kost Brezkun, folk art, history, Ukrainization, folklore.

Майже через століття ми можемо проаналізувати таке явище, як масовий ентузіазм до записування фольклорно-етнографічного матеріалу у 20-х роках ХХ ст., що був зорганізований невеликою групою вчених на території тодішньої УРСР. Через вибухове піднесення національної свідомості під час короткого існування УНР це був культурологічний «Майдан», що мав привести до відродження української культури. У 1920-х роках радянська влада з метою радянлізувати населення України пішла на таку хитрість, як українізація. Добре відомо, що письменник, драматург Микола Куліш у п'єсі «Мина Мазайло» пророче написав: «Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було...» (Харків, 1924). На жаль, це справдилося в таких нелюдських, жорстоких формах, що важко було собі уявити.

У Постанові пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 6 жовтня 1922 року не дуже й приховувалася мета нещирої україніза-

ції. Ось цитата із цієї постанови: «Без неухильного прагнення до **радянської** української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму. Головне завдання партії в майбутній період в галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, в перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність Всевидаву в першу чергу на створення української **радянської** учбової літератури... Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору...» [7, с. 594]. Ось у цьому була основна суть так званої проголошеної українізації та створення умов для розвитку етнічних груп населення. З самого початку не було найменшого наміру сприяти національному відродженню століттями гнобленої культури України.

Проте ілюзії українізації так сильно полонили широкі маси населення, що вчителі, письменники і просто небайдужі люди стали жертовно

З історії розвитку етнографічної думки

служити справжній українізації суспільства. Достатньо було, щоб Академія наук розробила програми зі збору фольклорно-етнографічного матеріалу, розіслала їх по всіх районах створених округ та активізувала через освітні установи записування народної творчості, і вся Україна долучилася до цієї важливої роботи. На засіданні відділу мистецтв Головополітосвіти Наркомосу УСРР (9 липня 1924 р.) відомий музикознавець Климент Квітка виступив з доповіддю про завдання порівняльного музикознавства і наголосив на необхідності проведення низки етнографічних екскурсій, насамперед у тих місцях України, що цілком не обслідувані... Утворити при Інституті мистецтв постійну музично-етнографічну комісію, запрошувати до праці в ній видатних музик, етнографів та лінгвістів, доручивши комісії передусім обстежити Слобожанщину, Донбас та

прикордонні з Україною місцевості РСФФР, що заселені українцями [7, с. 606–607]. Цей виступ також сприяв активізації вчених і громадськості у вивченні та пропаганді української культури.

У 1920–1925 роках було створено основні наукові етнографічні центри в системі Всеукраїнської академії наук. Серед них було кілька основних установ і чимало секцій. До провідних осередків етнологічної науки цього періоду насамперед належали: Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) (далі – ЕК) під головуванням академіка Андрія Лободи, Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хведора Вовка (1921–1934), Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом Михайла Грушевського, Кабінет музичної етнографії (1922–1933) під керівництвом Климента Квіт-

Родина Костя Брезкуна. Світлина із сімейного архіву Сергія Брезкуна.
Перший ряд зліва направо: Кость Брезкун, онук Сергій, невістка;
другий ряд: донька Тетяна, син Тарас. Фото 1954 р.
м. Рибінськ Ярославської обл. (Росія)

ки, Краєзнавча комісія та інші товариства, які активно займалися вивченням історії і культури. При ЕК були створені Кабінет вивчення національних меншин (кер. чех Євген Рихлік) і Кабінет монографічного вивчення села, що надто актуально і в наш час. Значну наукову роботу в галузі етнології та фольклористики проводило також Етнографічне товариство, створене 13 січня 1925 року. Під керівництвом наукових центрів видавалися часописи, вісники, бюлетені. Зокрема, у Бюлетені ЕК ВУАН друкувалися програми для збору етнографічного матеріалу, обговорення наукових доповідей тощо. ЕК, поширивши безкоштовно серед населення програми для збирання народних звичаїв, обрядів, прислів'їв, вірувань, дитячих забавок, народних знань, створила широку мережу кореспондентів. Загалом було розіслано понад 6 тис. примірників різних програм. Наприкінці 1920-х років з Академією наук співпрацювали більше десяти тисяч збирачів-аматорів — переважно вчителі, студенти, учні та грамотні селяни. Було зібрано значний фактичний матеріал з народної культури з усієї території УРСР. Він і сьогодні становить золотий архівний фонд Етнографічної комісії. Ці безцінні записи дають зріз певного стану культури в 1920—1930-х роках, коли культура мала ще досить чітку традиційну структурну основу і водночас переживала трансформацію під впливом різних чинників. Тому зібране кореспондентами ЕК важко переоцінити. Це рукописна скарбниця української традиційної культури, а долі збирачів народної творчості — це трагічна сторінка нашої історії.

На жаль, свято українізації на нашій вулиці було коротким. Після відомого листа Й. Сталіна секретарю ЦК КП(б) України Л. Кагановичу й іншим членам Політбюро ЦК КП(б) про бесіду з наркомом освіти України О. Шумським від 26 квітня 1926 року, у якому він чітко вказав, що Шумський допускає важливі прорахунки у справі українізації і це становить реальну небезпеку відчуження української культури від культури радянської [7, с. 610—611], почалася різке згортання українізації, яка

щойно почалася. Проте спинити процес збору фольклорно-етнографічного матеріалу було не просто, бо йшла потужна ініціатива низу.

У 1920-х роках серед численних кореспондентів Академії наук було багато талановитих людей, які підійшли до записування матеріалів по-науковому і зробили вагомий внесок у розвиток етнологічної науки. Відомо, що вже в 1929 році почалися арешти й заслання членів етнографічних установ та окремих кореспондентів. Тоді вже були заарештовані Софія Терещенко, Володимир Щепотьєв, Петро Одарченко, Микола Левченко [2, с. 17], а згодом майже всі (за винятком кількох осіб) науковці, аспіранти, викладачі, які працювали в гуманітарній галузі, були репресовані.

Життя активних збирачів і дослідників української культури 1920—1930-х років протікало в умовах страху, відлучення від родичів, заслання, поневірянь, утечі від каральних органів. Було зломлене ціле покоління талановитих непересічних українців. Про небагатьох з них уже написані стражденні біографії. Серед цих подвижників у галузі культури — Олена Пчілка, Агатангел Кримський, Віктор Петров, Софія Терещенко, Володимир Білий, Василь Кравченко, Климент Квітка, Пантелеймон Ковалів та ін.

Життя відомого мовознавця, літературознавця Петра Одарченка (1903—2006) має багато фактів немовби з міфології. Коли після арештів, важкої операції, заслання, поневіряння по містах Росії йому вдалося, під час Другої світової війни виїхати за межі України, а згодом до Америки, то його мати нічого не знала про свого єдиного сина і дуже страждала від цього. Подати їй вісточку було неможливо, бо в радянських реаліях це б означало наразити рідну людину на небезпеку. Проте мати не втрачала надії і якось попросила свою родичку: «Сестро, купи мені на базарі чавунчик. Та тільки не торгуйся, віддай, скільки запросять». Сестра виконала прохання Оксани Одарченко, а та через декілька днів прибігла до неї раненько і дуже схвильовано прошепотіла: «Петрусь мій живий і буде довго жити,

бо я посадила в чавунчик павука та зав'язала хустинкою і він заснував його густо-густо». Вона так і померла, не маючи жодної звістки про сина. А син її, коли дізнався про це вже в 1990-х роках, то гірко плакав [3, с. 67].

Досі невідомою залишається доля мовознавця, етнолога Євгена Рудницького, учня знаного славіста О. Шахматова. Він народився на Підляшші (нині — Польща), навчався в Петербурзі, зробив зразковий опис весільного обряду в рідному краї в 1908 році. Евакуація українського населення під час Першої світової війни зі своїх поселень закинула Є. Рудницького до Криму. Він листувався з М. Грушевським з приводу віднайдених історичних матеріалів у Криму. Пізніше перебрався до Умані і з 1922 року став викладачем в Уманському агротехнікумі, де працював до 1927 року, паралельно записував народну творчість у навколишніх селах. У 1930-х роках переїхав до Києва, його мовознавчі праці високо оцінили вчені. У 1937 році вийшов «Російсько-український словник», у передмові до якого Євген Рудницький значиться як співробітник Інституту мовознавства. З цього часу подальша доля автора етнографічних і мовознавчих праць невідома [10, с. 182–183].

Майже детективною є історія життя збирача ЕК Костянтина Онисимовича Брезкуна. У 1922 році, учителюючи в селах навколо м. Літина на Вінниччині, він зробив досить детальний опис весільного обряду в с. Івча (уперше опублікований 2013 року [див.: 4]).

Коли трапляється фаховий запис весілля, відразу хочеться дізнатися більше про записувача. Проте в архівах виявилось обмаль біографічних даних. Досліджуючи національно-визвольні рухи в Україні, історики знайшли такі відомості. У квітні 1917 року Ананій Волинець, ставши членом Української партії соціалістів-революціонерів, був призначений секретарем новоствореного Гайсинського революційного комітету. Комітет брав активну участь у скликанні з'їздів робітників і селян, учителів, організації курсів українознавства тощо. Архівні дані засвідчують, що головою

комітету був Іван Миколайчук (учитель), а його членами — есери Степан Харитонович Скотинюк (директор Гайсинського двокласного училища), учитель з Гайсина Костянтин Брезкун (уродженець Чернігівської обл.) [8, с. 13]. А вже у вересні 1917 року повітовий Комітет захисту революції видав наказ про призначення з 2 вересня тимчасово до затвердження повітовим комісаром головою Комітету Костянтина Брезкуна [8, с. 14]. Чи це наш збирач фольклорно-етнографічних матеріалів? Саме так. А Волинець вже в листопаді 1917 року сформував у Гайсинському повіті загони Вільного Козацтва, а в грудні 1918 року він отримав наказ вирушити в район міст Літина—Летичева—Меджибожа. Гайсинці вирушили на м. Літин і встановили там українську владу, прогнавши більшовиків. Цим можна пояснити появу Кості Брезкуна в Літині, але тут, з невідомих нам причин, він не пішов разом з А. Волинцем на Летичів, а залишився на Літинщині. У спогадах про ці події є факти, що коли в Літині А. Волинець оголосив перед своїм загonom про серйозну боротьбу за волю України, яка їх чекає, і запропонував тим, хто мав сумніви у своїй силі, вийти з шеренги, то вийшло двоє. Хто це був — невідомо. Але в подальших списках загону, напередодні взяття Летичева в січні 1919 року, К. Брезкун уже ніде не згадується.

Отже, він осів у Літині і став учителювати в різних селах навколо цього міста. Ще однією причиною його осідку в Літині могли бути сімейні обставини, бо в 1918 році у нього народилася донька. Очевидно, йому було надзвичайно складно, бо він усвідомлював, що в разі донесення про його участь у загоні А. Волинця, він буде розстріляний. Тому на одному місці не затримувався і намагався давати про себе якнайменше інформації. Це засвідчує анкета студента третього курсу Вінницького інституту народної освіти від 1923 року, де він дуже обережно подає свої автобіографічні дані, зокрема зазначає, що народився 1 травня 1891 року на Чернігівщині, за національністю українець, син селянина, допомоги від бать-

ків не має, освіту до вступу у ВІНО здобув у Вінницькій учительській школі (у минулому Друга вчительська семінарія), яку скінчив у 1912 році. Сімейний стан — одружений, має дочку п'яти років. Не вказує ні імен батьків, ні дружини й доньки, ні назви села, де народився. Звідси можна здогадатися, що його донька якраз народилася в той час, коли він перебував у Літині. У цьому ж документі зазначає, що вчителює з 1912 року, але про Гайсин не згадує, і тепер зрозуміло чому. На рік вступу (1921) у ВІНО працював у Майдано-Курилівській семирічній школі Літинського району. З рукопису, де він подає опис весілля с. Івча, дізнаємося, що він учелював і в цьому селі, але в анкеті про нього чомусь не згадує. Це було на початку українізації і наприкінці запису весілля автор звертає увагу на важливі для нього речі: «Мова селян гарна. Багато збереглося переказів про гайдамаччину і інших. У селі є трьохкомплектна початкова школа... в селі є товариство "Просвіта", що вславилась на весь повіт, часто влаштовуються вистави і літературні суди. Селяни бажають українізувати параківню, але піп не хоче» [10, с. 26]

Окрім опису весілля, дослідник подав ще низку фольклорних творів, зокрема «Пісню женців», у с. Требухи (сусідне із с. Івча) записав давню щедрівку «Ой під дібрівкою, під зелененькою», колядки «Ой на ріці Ордані Суса Христа вповивали» та «Ой на ріці, ріці тиха вода стояла» [1, арк. 25—27]. Свої записи він з обережності не надсилав до ЕК, а передавав через відомого її члена В'ячеслава Камінського.

Уся його анкета написана з великою обережністю. На час заповнення анкети (листопад 1923 р.) він вказує місце роботи лише в Першій трудшколі імені М. Коцюбинського в м. Вінниці і зазначає, що є членом «Робосу» (Робітничка спілка українців) з 1921 року. Вінницю також згадує як місце проживання і скаржитись на погані житлові умови, бо квартира дуже волога. На питання, чи належить до партії, відповідає, що не належав і не належить, в арміях ніяких не служив, лекції може читати з біології і педагогіки [5, арк. 53]. З цієї

анкети очевидно, що її автор багато приховував. Перебуваючи на Літинщині, він записував фольклор також у селах Майдан-Трепів, Требухи, але в анкеті про ці села не згадує, лише зазначає, що в с. Майдан-Курилівський заснував хату-читальню, де читав престижні лекції для селян. На цьому інформація про життєпис К. Брезкуна закінчувалася, і, як тепер стало відомо, він свідомо не контактував зі своїми родичами із села, де народився.

З рукописів і фахового запису народної творчості та звичаїв постає людина надзвичайно здібна і кмітлива. Здавалося, що віднайти більше даних про цього, без сумніву, талановитого записувача етнографічних матеріалів, не реально. Проте випадково вдалося натрапити на спогади російського письменника Кирила Градусова «Заволжье. Записки посадского жителя», опубліковані в журналі «Новый мир» за 2000 рік, № 3. У своїх спогадах, між іншим, він зауважує, що в м. Рибінськ (Росія) у 1943 році прибуло багато біженців. Серед них був і директор їхньої школи — Костянтин Онисимович Брезкун, якого він назвав білорусом, який говорив з акцентом. Інтуїція підказала нам, що йшлося про людину, яка нас цікавила. Тривалі пошуки, зіставлення даних підтвердили, що здогади цілком правильні.

На звернення до Філіалу державного архіву Ярославської області в м. Рибінську прийшла відповідь, що в їхньому архіві справді є особова справа Костянтина Онисимовича Брезкуна *. З цих документів багато чого стало зрозумілим, бо серед офіційних паперів була також автобіографія педагога.

З неї довідуємося, що народився він у с. Синявка на Чернігівщині, де, як відомо, козацький рід Брезкунів згадується ще в XVII ст.

З біографії дізнаємося, що свого часу К. Брезкун перевівся з Вінницького ІНО до Київського, який закінчив у 1924 році. Вчився

* Висловлюю сердечну вдячність працівникам архіву в м. Рибінську Ярославської області за надіслані копії з особистих документів К. Брезкуна і його родини.

на відмінно їй отримував державну стипендію. Це лише свідчить про те, що він весь час змінював місце проживання, навчання, праці, бо боявся, щоб ніхто не доніс про його участь у загоні А. Волинця в 1917–1918 роках.

Навіть у документах, які заповнював у Росії, він жодним словом не згадує про м. Гайсин, а лише пише, що з 1914 по 1918 роки вчителював у с. Степашки Вінницької області. У листку з обліку кадрів за цей період вказує лише Кам'янець-Подільську губернію [6, л. 91]. Зазначимо, що с. Степашки розташоване якраз у передмісті м. Гайсина, де К. Брезкун познайомився з А. Волинцем і пішов з ним до Літина, щоб прогнати звідти більшовицькі загани.

Після закінчення Київського ІНО К. Брезкун повернувся до м. Вінниці і працював штатним викладачем природничих наук Вінницького педагогічного технікуму, а з 1927 по 1933 роки — викладачем фізики Вінницької радянської партшколи другого ступеня, Вінницького будівельного технікуму і Вінницького технікуму комуністичної освіти, працюючи за сумісництвом. У 1925 році в нього народився син Тарас. Але батьки, очевидно, невдовзі розлучилися, а Тарас проживав з батьком. Що сталося з його першою дружиною і донькою, не вдалося з'ясувати.

У своїй біографії К. Брезкун опускає ще одну деталь. Десь у 1932 чи 1933 році (за спогадами онука, який дізнався про це від свого батька) К. Брезкун був заарештований за націоналістичну та антисемітську діяльність. Його друга дружина (про першу нічого невідомо) збирала підписи від сусідів-євреїв у Вінниці, які засвідчили, що викладач фізики не проводив антисемітської діяльності, писала листи в Москву, і її чоловіка було звільнено. Це був дуже короткий період у репресивній діяльності влади, коли декому вдалося звільнитися, але, як правило, вони згодом знову були засуджені.

Зі спогадів родичів довідуємося, що К. Брезкун був дуже винахідливою і спостережливою людиною. Під час перебування в тюрмі він спостеріг, що коли після допитів побиті співкамерники лаяли слідчих, то вони через день-два

зникали назавсім. Коли ж К. Брезкуну на допиті поставили синці, то в камері він сказав, що його не били, просто він спіткнувся і впав. Це врятувало йому життя, оскільки відчував що серед співкамерників були провокатори. Після звільнення і повернення додому наказав весь одяг, що був на ньому, відразу спалити **.

Зрозумівши, що НКВД ще не все про нього знає, вирішив втікати в Росію. Хоч він і намагався не підтримувати зв'язків з родиною в с. Синявка на Чернігівщині, де народився, але міг дізнатися, що в голодному 1933 році було заарештовано його рідного старшого брата Брезкуна Юхима Онисимовича, 1886 р. н., який працював секретарем-статистиком і помер у тюрмі через два місяці [9, с. 432]. Реабілітований у 1997 році. Невідомо, чи знав К. Брезкун про долю свого брата, але якщо якимось чином дізнався, то це ще більше сприяло його намірам утікати до Росії.

Отже, у 1935 році К. Брезкун вирішив вийти до Росії. Тут варто зазначити, що тоді багато підозрюваних у так званому націоналізмі намагалися врятувати себе або хоча б своїх дітей від переслідувань на широких просторах Росії.

Викладач фізики К. Брезкун, мотивуючи тим (мотивація явно надумана), що йому не до вподоби слабка підготовка вінницьких студентів та через труднощі із сумісництвом, переводиться за конкурсом у Вологодський сільськогосподарський інститут, де працює асистентом і завідувачем фізичного кабінету [6, л. 91]. Уже в Росії в 1938 році від другого шлюбу в нього народилася донька Тетяна. Через якийсь час не стало дружини, і двоє дітей (син Тарас — 27 років від першого шлюбу і донька Тетяна — 14 років від другого шлюбу) жили з батьком та своєю мачухою, третьою дружиною К. Брезкуна. У листку з обліку кадрів за 1952 рік у К. Брезкуна значиться дружина 42 років і двоє вищезгаданих дітей.

** Висловлюю щирі вдячність Сергію Тарасовичу Брезкуну — онукові Костя Брезкуна — за спогади про діда й надані фотографії його родини.

Від третьої дружини, росіянки Ганни Брезкун (у дівочтві — Коновалова), учительки молодших класів, у подружжя 1956 року народилася ще донька Світлана, коли її батькові вже було 65 років. Обидві доньки К. Брезкуна нині живуть у Росії, онук від сина Тараса став відомим фізиком і письменником і також проживає в Росії.

Для того, щоб продовжувати роботу у ВНЗ, треба було мати вчений ступінь, а захищати дисертацію уже було не під силу. Тому 1937 року К. Брезкун перейшов працювати в середню школу № 11 у м. Рибінську Ярославської області (у 1950-х роках Рибінськ було перейменовано на Щербаков, а згодом знову на Рибінськ) спочатку завучем, згодом — директором. З 1 вересня 1943 року — був призначений директором школи № 4, про яку згадує письменник К. Градусов. Чернігівський діалект легко сприймався сторонніми як

білоруський, проте у своїй біографії К. Брезкун зазначав (і в Росії також), що він за національністю — українець. Він дуже любив професію педагога і скрізь, де не працював, мав нагороди та грамоти.

У цій непростій біографії сільського хлопця з Чернігівщини, з козацького роду, учасника національно-визвольних змагань, активного громадського діяча періоду українізації, відображена історія поколінь. Очевидно, якби обставини були сприятливішими, К. Брезкун міг би стати видатним ученим, бо з усього видно, що ця людина мала непересічний талант, велике бажання працювати, інтерес до життя. Не стало педагога, етнографа, українця К. Брезкуна 29 липня 1974 року в м. Рибінську. З його життєпису бачимо, який складний шлях долала людина, щоб вижити в умовах несправедливості й терору.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1-6, од. зб. 485.

2. *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. — К. : Унісерв, 2002.

3. *Борисенко В.* Петро Одарченко — видатний представник світового українства // Українознавство. — 2006. — № 2.

4. *Борисенко В.* Трансформація весільного обряду протягом століття (на прикладі с. Івча Літинського району на Вінниччині) // Народна творчість та етнологія. — 2013. — № 2.

5. Вінницький обласний державний архів, ф. Р-1941, оп. 1, спр. 44.

6. Государственный архив Ярославской области в городе Рыбинск (филиал), ф. Р-519, оп. 3, ед. хр. 33.

7. Історія України. Хрестоматія. — К. : Наукова думка, 2013.

8. *Коваль Р., Завальнюк К.* Трагедія отамана Волинця. — К. : Діокор, 2002.

9. Реабілітовані історією. Чернігівська область. — Чернігів : Десна Поліграф, 2011.

10. Традиційне весілля українців. Унікальні записи кінця XIX — 20–40-х років XX століття / упорядкув., перед. та прим. В. Борисенко. — К. : Стило, 2012.